

Галина Вербиленко

**РОЛЬ ІСТОРИКО-
ФІЛОЛОГІЧНОГО ВІДДІЛУ ВУАН
У РОЗВИТКУ ІСТОРИЧНОЇ
ГЕОГРАФІЇ В 20-х-30-х рр. ХХ ст.**

Процес становлення і розвитку історичної географії складний і багатогранний. Він безпосередньо пов'язаний з формуванням географічної науки в цілому. Географія — наука, що вивчає географічну оболонку землі. Основна мета географічної науки — обґрунтування раціональної територіальної організації суспільства і природокористування. Вона включає ряд відгалужень, які вивчають різні сторони взаємозв'язків людини з природою і суспільством. Одним з таких відгалужень, напрямів є історична географія.

В Енциклопедії історії України її визначають як дисципліну «що а) конкретизує в просторових координатах уявлення про історичний процес, пов'язуючи останній з певними територіями; б) вивчає зв'язки та взаємодію природних і соціально-економічних явищ; в) осмислює проблеми, які існують на перехресті історії й географії»¹. Усе це, робить висновок автор, дає змогу історичній географії простежити роль географічних факторів в історичному процесі. Елементи історичної географії зустрічаються в історико-географічних роботах ще в XIV–XV ст. Початок формування історичної географії як окремої дисципліни вчені відносять до XV–XVI ст., а в Україні і Росії до XVII ст.²

Розвиток історичної географії в Україні, формування її теоретичних засад відбувалися в процесі осмислення просторових чинників в її історичному розвитку. Причому «змістом історико-географічних робіт спочатку були питання політичної географії минулого... Лише наприкінці XIX ст. тематика публікацій з історичної географії розширюється за рахунок досліджень факторів соціально-економічної історії»³. Відповідно, становлення української національної географії вчені датують кінцем XIX — початком ХХ ст.⁴

¹ Бачинська О.А. Географія історична // Енциклопедія історії України. Т. 2. — К., 2004. — С. 83.

² Там само. — С. 84.

³ Бачинська О.А. Вказ. праця. — С. 84.

⁴ Шаробура І.М. Розвиток української географічної науки (початок ХХ століття) [http:// studentam.net.ua/content/view/7285/97/](http://studentam.net.ua/content/view/7285/97/)

В формуванні наукових засад української історичної географії чільне місце посідають роботи В.Б.Антоновича. Від 1870 р. до 1905 р. він видав понад два десятки історично-географічних праць⁵. Значна заслуга В.Б.Антоновича в упорядкуванні і виданні історично-географічних дослідів попередників. Так 1877 р. за його редакцією вийшли «Собрания сочинений М.А.Максимовича», в яких окрім археологічного та історично-етнографічного, був вміщений історико-топографічний розділ зі статтями М.Максимовича про Київ та його околиці, Київщину, Волинь, Переяславщину.

У 70-х рр. XIX ст. Володимир Антонович стає ініціатором, автором, організатором, науковим керівником проекту по написанню історичних нарисів більшості історико-географічних земель і регіонів України, в першу чергу на етапі їх формування і становлення. Створений у 1870-х рр. за його участю гурток укладачів історико-географічного словника української землі в її етнографічних межах мав на меті скласти довідник українських земель, з описом історії міст, сіл, повітів тощо. При цьому передбачав охопити всі території, на яких проживали українці, аж до Сибіру і Далекого Сходу. Для реалізації даного проекту В.Антонович вміло компонує колектив авторів передусім з числа своїх талановитих учнів — студентів історико-філософського та філологічного факультетів Університету св. Володимира.

Раз на тиждень збирались члени гуртка, подавали зафіксований на картках матеріал про відповідні місцевості: річки, села, міста, повіти і т.ін. По закінченню підготовчої роботи планувалось закріпити за кожним співробітником окремих повіт або округу, детально його дослідити і видати загальний огляд як окрему монографію.

Завдячуючи такій практиці в 70-х рр. XIX ст. — на поч. XX ст. з'явилася серія книг учнів В.Антоновича, присвячених історичним описам географічних областей України від найдавніших часів до XV ст. включно⁶.

Оскільки за життя В.Антоновича завершити роботу по складанню Словника не вдалося, К.Мельник-Антонович та І.Каманін у 1910 р. опублікували бібліографічний реєстр зібраних матеріалів під назвою «Список материалов для составления историко-географического

⁵ Докладніше див.: *Добровольський Л.* Праця В.Б.Антоновича на ниві історичної географії // *Записки історично-філологічного відділу.* Кн. IX. — К., 1926. — С. 185–207; *Багалій Д.І.* Нарис історії України на соціально-економічному ґрунті. Т. 1. — К., 1928. — С.31–37.

⁶ *Баженов Л.* Антонович — один із фундаторів української наукової історичної регіоналістики // *Регіональна історія України.* Випуск 2. — К., 2008. — С. 215–222.

словаря». Адже, за спогадами К.Мельник-Антонович, «за 20 з лишком літ зібрано й систематизовано силу матеріалу до всіх українських губернь, повітів, округ, комітатів»⁷.

У розвитку історичної географії в Україні в ХХ ст. вчені виділяють три етапи, зокрема, перший датують 20-30 рр.⁸. Саме тоді з'явилася одна з перших теоретико-методологічних праць в галузі історичної географії — стаття С.Рудницького «Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання»⁹. В ній автор передусім ставить питання про об'єкт дослідження і про предмет історичної географії. Оперуючи великою кількістю першоджерел, він посиляється на провідних західних вчених у цій галузі і послідовно розкриває еволюцію їх поглядів на визначення історичної географії. Неоднозначність визначення, розмаїття поглядів він пояснює різним розумінням і відповідним визначенням предмету історичної географії і завершує роботу наступним висновком: «Історична географія, як самостійна галузь землезнання, не існує. Натомість у всіх царинах і галузях загального й описового землезнання є досить наукового матеріалу, що його можна розглядати із становища історичних наук»¹⁰.

Саме період 20-х-30-х рр. ХХ ст. і є об'єктом нашого дослідження. Варто зазначити, що центром історично-географічних досліджень на той час стала заснована в 1918 році Українська академія наук. Вже в проектах про її організацію і структуру значна увага приділялась історико-географічній тематиці. Зокрема, працюючи над законопроектом про організацію історико-філологічного відділу УАН, в своїй записці від 10 серпня 1918 р. Д.І.Багалій, А.Ю.Кримський, Г.Г.Павлуцький, Є.К.Тимченко пропонували утворити при кафедрі географії й етнографії України Постійну комісію для складання історично-географічного словника. «Беручи також на увагу, - відзначали вчені, — що тільки на історично-географічному ґрунті можна будувати історію українського народу, необхідно закласти при цій кафедрі особливу Постійну комісію для складання історично-географічного словника української землі в усіх її межах та за всі часи існування України... До цього треба додати, що історично-географічний словник України почав складати у Києві ще небіжчик проф. В.Б.Антонович, який заводив ще на

⁷ Мельник-Антонович К.М. До видання 1 тому творів В.Антоновича // Антонович В. Твори. Т. 1. — К., 1932. — С.VIII–IX.

⁸ Бачинська О.А. Вказ. праця. — С.84.

⁹ Рудницький С. Про становище історичної географії в системі сучасного землезнання // Записки історико-філологічного відділу. Кн. XIII–XIV. — К., 1927. — С. 345–356.

¹⁰ Рудницький С. Вказ. праця. — С.356.

картки всі звістки, котрі йому траплялися по джерелах про міста і всякі оселі»¹¹.

Таким чином, розпочаті гуртківцями В. Антоновича дослідження продовжила створена в структурі УАН комісія для видання історично-географічного словника української землі.

16 грудня 1918 р. голова I історично-філологічного відділу академік Д.І.Багалій доповідав на Спільному зібранні УАН про заснування комісії історико-географічного словника¹². Незважаючи на те, що її очолив академік Д.І.Багалій, фактичним керівником комісії — директором з правами дійсного академіка історично-філологічного відділу став професор О.С.Грушевський. 20 березня 1919 р. його одноголосно, таємним голосуванням було обрано на засіданні Першого відділу УАН і відповідно затверджено на Спільному зібранні УАН 29 березня 1919 р.¹³ Секретарем комісії обрано О.Ю.Гермайзе. З 1921 р. секретарем комісії був М.М.Ткаченко. Кількісний склад комісії постійно змінювався. В 1919 р. постійними співробітниками комісії були О.С.Грушевський (голова), Є.Ю.Перфецький (постійний член), О.Ю.Гермайзе (секретар). Серед позаштатних: К.М.Антонович, Д.І.Багалій, Л.П.Добровольський, І.М.Каманін, К.О.Лазаревська, В.О.Романовський, М.М.Ткаченко, М.І.Сагарда, О.І.Сагарда, В.І.Щербина та ін.¹⁴. В 1921 р. вона працювала в складі трьох штатних та сімох позаштатних співробітників¹⁵. Зі скороченням штатів у ВУАН у 1922 р. в Комісії залишився один співробітник — її директор О.С.Грушевський. Проте постійну участь у роботі брали від 10 до 14 позаштатних співробітників¹⁶.

Як вже зазначалося, Комісія розпочала свою роботу на матеріалах, зібраних УНТ під керівництвом професора В.Б.Антоновича¹⁷. Її планами передбачалось видати словник в кількох томах. В Передмові до історико-географічного словника України О.С.Грушевський писав:

¹¹ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 119.

¹² Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К., 1993. — С. 428.

¹³ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. К., 1993. — С. 196, 437.

¹⁴ ЦДАК України. Ф.1235, оп. 1., спр. 1063, арк. 25–26.

¹⁵ ІР Ф.Х. спр. 11911, арк. 5.

¹⁶ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К. 1993. — С. 303, 337. Звідомлення Першого (історично-філологічного) відділу за 1923 р. // Записки історично-філологічного відділу. Кн. IV (1924). — К., 1924. — С. 313.

¹⁷ Історія Академії наук України 1918–1923. Документи і матеріали. — К. 1993. — С. 201.

«Історично географічний словник має своїм завданням освітити географічні умови життя українського народу, хід заселення українським народом його теперішньої території, зріст більших центрів українського життя, історичну долю українських поселень, розповсюдження по українській території інших племен, які брали участь в місцевім українським життю»¹⁸. Словник мав включати інформацію про 1) ріки з їх притоками, озера, височини; 2) міграційні шляхи племен з зазначенням назв адміністративно-територіального поділу; 3) поселення як археологічної, так і історичної доби¹⁹.

Структура Словника передбачала загальний начерк з історії заселення українських земель, а також опис українських колоній поза межами України²⁰. Хронологічні рамки історичних начерків обмежувались 1900 роком. На цій принциповій позиції наголошував О.С.Грушевський: поза статтями про поселення залишався «матеріал економічно-статистичний з останнього часу»²¹.

Важливим напрямом наукової діяльності співробітників Комісії було збирання, обробка й упорядкування архівних матеріалів. Працю в архівах здійснювали О.Баранович, Ол.Грушевський, М.Карачківський, С.Шамрай, Ол.Грушевська, Н.Жданова та ін.²².

Співробітники Комісії, за якими були закріплені конкретні регіони, збирали як друковані, так і архівні матеріали історично-географічного змісту, які фіксувалися на відповідних картках. Крім того, вони готували статті словникового типу. Особлива увага спрямовувалася на виявлення та наукове опрацювання невикористаних досі архівних документів, зокрема Рум'янцевського опису, збірки О.М.Лазаревського, фондів Київського Центрального архіву та ін. Деякі автори історичних нарисів використовували в своїх роботах матеріали архівів Москви і Ленінграда, видань, що зберігались у Книжковій палаті в Москві, друковані джерела²³. Протягом 1919–1924 рр. комісія зусиллями штатних і позаштатних працівників провела значну роботу по опрацюванню матеріалів про Полтавщину, Остерський та Кролевецький повіти на Чернігівщині, Холмщину, Галичину, підготувала ряд статей про населені пункти. О.С.Грушевський активно залучав до спільної праці наукові сили та

¹⁸ ЦДІАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1244, арк. 1.

¹⁹ Там само, арк. 2–3.

²⁰ Там само, арк. 4.

²¹ Там само, спр. 1245, арк. 4.

²² Звідомлення історико-географічної комісії за 1926 р. // Історично-географічний збірник. Т. 1. — К., 1927. — С. 177. Діяльність історично-географічної комісії за першу половину 1927 р. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 211.

²³ ЦДІАК України. Ф.1235, оп.1, спр.1209, арк.134–136.

культурні осередки з різних регіонів України, про що свідчить його листування з Ю.Виноградським, В.Юркевичем, В.Отамановським, В.Кравченком, С.Лушком, В.Чубенком, В.Євфимовським та ін.²⁴

Як повідомлялося у звітах Комісії, у випадку появи в процесі дослідження проблем, пов'язаних з невизначеністю хронологічних, топографічних та інших питань, вони виносились на обговорення у формі рефератів. Значна увага приділялась вивченню історично-географічного районування України. З цієї тематики було заслухано доповіді М.М.Ткаченка «Історія районування» та «Основні принципи історично-географічного районування»²⁵.

З 1926 р. комісія, у зв'язку зі змінами в напрямках діяльності, стала називатися історично-географічною. В складі штатних працівників: О.І.Барановича, М.М.Ткаченка, Г.С.Шамрай²⁶, вона займалася питаннями історії заселення України та готувала історико-географічні описи її окремих районів. Передбачалась підготовка монографічних досліджень. Зокрема, була видана праця О.І.Барановича «Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст.» з таблицями і підрахунками, в якій вміщена величезна кількість статистичних даних²⁷. Про хід праці в різних напрямках: складання карток, підготовку статей словникового типу, архівні студії, плани наукових досліджень, наукові подорожі співробітники повідомляли на засіданнях комісії та Історико-економічної підсекції.

Історично-економічна підсекція на чолі з О.С.Грушевським досліджувала історію колонізації, торгівлі, промислів, старшинське господарство, селянське життя північних полків, міське господарство, адміністративний устрій правобережних воєводств і загалом економічні відносини в Україні в XVII–XVIII ст., а також джерела з історії господарства України в XVIII ст., вивчала матеріали Рум'янцевського опису і підготувала низку доповідей з зазначеної тематики. Разом з Історичною секцією провела урочисті збори до 100-річчя першого збірника українських пісень М.О.Максимовича, а також наукові зібрання, присвячені П.О.Куліщу, О.М.Лазаревському, О.Ю.Кобилянській²⁸. У 1926 р. Історично-економічна підсекція продовжила вивчення соціально-економічних відносин України XVI–XVIII ст., більше уваги зосередивши на

²⁴ Там само, спр.1297, арк. 3–4, 20, 40–41, 92, 126.

²⁵ Там само, спр. 1063, арк. 29.

²⁶ Ір. Ф.Х., спр.11915, арк. 12.

²⁷ Баранович Ол. Залюднення Волинського воєводства в першій половині XVII ст. — К., 1930.

²⁸ Приходько Л.Ф. О.С.Грушевський — історик, організатор архівної та бібліотечної справи, педагог // Дис. канд. іст наук... — К., 2005. — С.168.

відносинах «географічно-колонізаційних»²⁹ і, таким чином, стала історично-географічною.

Протягом 1927–1931 рр. комісія видала чотири томи Історично-географічного збірника. Було підготовлено ще чотири томи та кілька монографій, які, проте, не були видані. Не був виданий і словник.

Безумовний інтерес для розуміння наукової спрямованості діяльності Комісії становить аналіз опублікованих нею досліджень.

Переважає кількість статей у збірниках стосувалась XVI–XVIII ст.: історії окремих регіонів як досліджень політично нейтральних. Щодо тематики, то в збірниках досліджувались окремі історико-географічні регіони, населені пункти (містечка, села), окремі види господарської діяльності та ін. Друкувалися статті про селянські виступи, становище робітників на державних і приватних підприємствах. Часом друкувалися частини наукових праць³⁰. Як правило, статті написані з використанням значної кількості джерел, як опублікованих, так і архівних. Характерною особливістю публікацій можна вважати те, що в них здебільшого переважає фактичний матеріал; досить детальне фіксування явищ, подій без належного узагальнення. Проте така деталізація давала змогу читачам не просто уявити сутність подій чи явищ, а бути начебто їх співучасником. Не можна не звернути увагу і на певну поверховість деяких статей.

Частина статей у збірниках присвячена історично-географічним описам окремих регіонів. Йдеться, зокрема, про Звенигородщину, Чернігівщину, Переяславщину, Київщину, Балтщину, Поділля, Харківщину. Досліджують автори і історію окремих міст і сіл. В збірниках є дописи про: Бориспіль, Васильків, Стародуб, Нікополь, села: Ядлівку на Переяславщині, Романівку на Київщині, Суличівку на Чернігівщині. Крім того відомості про окремі міста і села містяться в дописах про регіони. Так, в статті Михайла Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку»³¹, наводяться описи міст Балти, Брацлава, Вінниці, Литина, Лятичева, Могилева, Проскурова³².

Планами роботи Комісії передбачалось дослідження питань історії заселення України. Цій тематиці дослідники приділяли значну увагу. В статтях процес заселення позначався терміном «колонізація» і

²⁹ Історія Національної Академії наук України. 1924–1928. Документи і матеріали. — К., 1998. — С. 241.

³⁰ Тищенко М. Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю, в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в. // Історично-географічний збірник, Т. 4. — К., 1931. — С. 37–107; Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини. Там само. — С. 109–143.

³¹ Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 161–187.

³² Назви міст подано за текстом статті.

аналізувався досить детально з урахуванням напрямів колонізації, зумовлених як історичними подіями, так і господарськими мотивами. Важливого значення в аналізі цих процесів дослідники надавали фольклору. Вивчаючи варіанти казок, легенд, переказів тощо в різних регіонах, дослідники робили відповідні висновки про міграційний рух населення і культурні зв'язки. Легенди, перекази розглядалися як «одна з невидних ниток, що пов'язувала різні регіони»³³. Початки дослідження регіональної специфічності простежуються в статті Ю.Виноградського на матеріалах Чернігівщини, Київщини, Звенигородщини, Галичини, Наддніпрянщини³⁴.

Процеси заселення території та міграційні потоки автори намагаються прослідкувати на підставі побутуючих у той час уявлень про можливість топонімічних підходів. Там, де це було можливо, залучалися археологічні матеріали. Якщо Чернігівщина на підставі аналізу археологічних знахідок описувалась починаючи з часів палеоліту, то Звенигородщина — лише за літописними джерелами XIV ст., в яких вона фігурує. Прослідковуючи міграційний рух населення, автори основну увагу звертають на сприятливі природні умови, які приваблювали людність. Йшлося про полювання, рибальство, бортництво.

Цікавий матеріал наводять автори про «колонізаційну діяльність» землевласників і монастирів, які «певними полегкостями» заохочували людей осідати на неосвоєних землях³⁵.

Рядом дописів представлена історія окремих міст і сіл. Основним джерелом для цих статей був Рум'янцевський опис. Саме тому в них подано великий обсяг емпіричного матеріалу, зібрати який поодиноким дослідникам за короткий термін було практично неможливо. Залучалися і матеріали полеміки, що точилася з приводу достовірності наведених в описі відомостей. С.Шамрай, який опублікував дві статті про місто Бориспіль, виклав у них свої міркування щодо даних, які містяться у 219 та 220 томах Рум'янцевського опису, а також у «Описах Малоросійского Киевского полку сотеному местечку Борисполь» 1766 р.³⁶.

Хоч автор хронологічно позначає дослідження XVIII ст., проте в роботі йдеться про більш ранні часи, зокрема щодо виникнення м. Борисполя. В свій час він існував, як оборонна база на кордоні, під

³³ Виноградський Ю. До історії колонізації середньої Чернігівщини // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 210.

³⁴ Там само.

³⁵ Див.: Юркевич В. Звенигородщина в XV–XVI вв. // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1927. — С. 19.

³⁶ Шамрай С. Місто Бориспіль у XVIII в. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 35–38.

іншою назвою. І тільки після 1015 р., коли тут було вбито князя Бориса Володимировича, цю місцевість почали іменувати Борисовим полем. Автор прослідковує подальшу історію міста, аналізує адміністративний устрій переважно за козацьких часів, міський магдебурзький устрій після Хмельниччини, економічний стан різних соціальних груп міста.

Той же автор досліджує історію Василькова за період IX–XVIII ст. Він наводить цікаві відомості щодо виникнення Василькова і його назви. «За найдавніших часів, пише автор, це був торговельний і оборонний пункт, у литовсько-польську добу монастирське місто й важливий укріплений пункт проти татар, — нарешті у XVIII одночасно й торговельний і укріплений пункт і адміністративна одиниця...»³⁷. Посилаючись на археологічні джерела і численні друквані праці, автор доводить, що Васильків заснував Володимир Київський і назвав його на честь свого християнського імені Василевим. Першу звітку про місто, наголошує автор, знаходимо в літописах під 996 р.

Слід зазначити, що крім Рум'янцевського опису, автор використав значну кількість джерел. Це і літописи, і праці українських, російських і польських істориків, архівні матеріали. На цій багатій джерельній базі прослідкована історія Василькова, його занепади, руйнації, піднесення, подано детальний опис життя і господарської діяльності у XVIII ст.

Іншим шляхом пішла Ол.Грушевська у статті «З минулого м. Стародуба». Історію м. Стародуба вона прослідковує за матеріалами збірки «фамільних документів» старшинського роду Скорупів. Автор ставить завдання з'ясувати передумови зміцнення старшинського елементу в економічному житті за часів Гетьманщини XVII–XVIII ст. Аналіз економічної діяльності цього роду, зростання його маєтностей за рахунок купівлі і, переважно, за борги автор підтверджує архівними документами, а саме борговими зобов'язаннями³⁸.

В статті М.Карачківського «Матеріали до історії міст на Поділлі наприкінці XVIII віку» ця історія подається за матеріалами камеральних і топографічних описів кінця XVIII — початку XIX ст. за наступною структурою: географічне розташування міста, великі будівлі, церкви, панські двори, магістрати, єврейські школи, лазні, аптеки, промислові підприємства, крамниці, кількість міської людності та її заняття. Є в дописах і попередня історія міст, яка представлена за тією ж схемою.

³⁷ Шамрай С. Місто Васильків (IX–XVIII вв.) // Історично-географічний збірник. Т. 3. — С. 33.

³⁸ Грушевська Ол.Ол. З минулого м. Стародуба. Додаток // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 141–147.

Цікавим і досить змістовним є допис Г.Шапошнікова «Як виникло місто Никопіль». Відповідь на це питання автор дає, дослідивши велику кількість джерел. Як він сам зазначає, до цих джерел належать: народні перекази, літературні праці і архівні документи³⁹. Автор подає опис місцевостей з рукописних списків з «Книги Большому Чертежу», вперше надрукованій у 1773 році під назвою «Древняя Российская гидрография содержащая описание Московского государства рек, протоков, кладезей и какие по ним города и урочища и на каком оные расстоянии»⁴⁰.

Ця стаття, крім того, що вона цікаво написана, заслуговує на увагу з двох позицій. Перш за все йдеться про значну джерельну базу, що само по собі становить певний історичний інтерес. По-друге — про те, що автор саму історію міста розглядає на тлі історії держави. Йдеться і про відносини запорожців з російським урядом, всебічний розвиток торговельних відносин, російсько-турецьку війну та ін.

Стаття вже згадуваного С.Шамрая «Містечко Трипільля на Київщині» присвячена не стільки заснуванню, як історії Трипільля. Починає автор з посилання на статтю В.Г.Ляскоронського про Трипільля 1906 р. Загалом позитивно оцінюючи її, він проте наголошує, що стаття неповна, адже основна увага у ній зосереджена на князівській добі в історії міста і майже не йдеться про XVII–XVIII ст. Поміж тим автор прослідковує всю історію Трипільля, яка в нього базується на археологічних знахідках, літературних джерелах, літописах та архівних матеріалах. Автор показав, що досить вигідне географічне положення «на крутому мисі над Дніпром»⁴¹ забезпечило Трипільлю низку переваг щодо зростання і розвитку. Торговельний форпост на великому водному шляху «із Варяг в Греки» в другій половині XII ст. став княжим столом для різних другорядних князів⁴². Подальша історія Трипільля — це справжній калейдоскоп історичних подій. Іноземні навали, перехід в литовське, польське, козацьке, російське володіння і відповідна зміна власників негативно позначились на становищі мешканців. Конфлікти в Трипільлі, доводить автор, тривали аж до 1780 р., що зумовлювалось не в останню чергу його стратегічним положенням.

У збірниках є декілька дописів про села. В статті В.Юркевича «Романівка на Київщині» історія села XVII–XVIII ст. представлена переважно з позицій зміни його власників. В дописі абсолютно

³⁹ Шапошников Г. Як виникло місто Никопіль // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 190.

⁴⁰ ЦДАК України. Ф. 1235, оп. 1, спр. 1209, арк. 142.

⁴¹ Шамрай С. Містечко Трипільля на Київщині // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 10.

⁴² Там само. — С. 11.

відсутні посилання, що взагалі не характерно для збірника. Аналогічний характер носить стаття О.Грушевського «Суличівка на Чернігівщині XVII–XVIII ст.», проте в ній є посилання на Рум'янцевський опис і архіви.

Стаття І.Бойка «Село Ядлівка на Переяславщині у XVIII в.» представлена в схемі, більш притаманній збірнику. Висвітливши географічне положення села, його історію за часів Гетьманщини, автор наводить за Рум'янцевським описом дані про соціальний склад села та забезпеченість різних станів землею, худобою тощо.

Серія статей в збірниках присвячена питанням оборони прикордонних місцевостей, замків і, відповідно, стану їх мешканців. Людність прикордонних зон, яка постійно перебувала під загрозою нападів татарських загонів і навіть їх проривів через прикордонну лінію, повинна була весь час дбати про оборону замків. Адже замкові та міські укріплення забезпечували захист як міщан, так і мешканців околиць.

Цінним джерелом для дослідників цього питання слугували матеріали люстрацій замків XV–XVI ст. Автори статей звертають увагу на два домінуючих параметри у люстраціях. Це, передусім, стан прикордонної лінії, її обороноздатність, забезпеченість замків військовим зняряддям і матеріальними запасами на випадок облоги. По-друге — це соціальний стан місцевої людності, яка забезпечувала утримання замків у належному стані. Із шести статей, присвячених цьому питанню, чотири належали О.Грушевському. Авторами двох інших були О.О.Грушевська та Т.Фаранюк. О.О.Грушевська написала статтю «Київська форпостна лінія», в якій йшлося про стан лінії, її сполучення з митним кордоном, про військові команди, їх обов'язки, умови форпостного життя.

Т.Фаранюк в статті «Вінницька шляхта в XVI в.» аналізує проблеми, які виникали між шляхтою і адміністрацією з різних питань, особливо пов'язаних із станом оборони. Автор звертає увагу на те, «що постійний рефрен вінницьких люстрацій — це зазначення поганого стану укріплень та міста, небезпеки на випадок нападів»⁴³.

В статтях О.Грушевського значна увага приділена як безпосередньо питанню оборони замків, так і соціальному стану мешканців. В дописі «До історії сторожі в замках XV в.» детально проаналізовані характер, організація оборони, її особливості в різних замках. Автор чітко визначає види, напрями сторожі, її обов'язки, практику утримання. О.Грушевський звертає увагу на те, що проблема оборони викликала турботу не лише адміністрації, а й населення. Йдеться про те, що окремі верстви населення, які звертались із скаргами до адміністрації та ревізорів з приводу

⁴³ Фаранюк Т. Вінницька шляхта в XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. I. — К., 1927. — С. 23.

недоліків оборони, несправедливих рішень адміністрації, разом з тим висловлювали не лише зауваження, а й надавали корисні поради «про стан сторожі, про недогляди в цій справі, про можливість поліпшення»⁴⁴.

В статтях «Луцьке міщанство в XVI в.» та «Питання оборони замків В. Кн. Литовського в XVI в.» йдеться про важливість для того часу проблеми оборони, про спільність інтересів різних верств населення щодо її забезпечення. Разом з тим автор наголошує, що ці інтереси значно різнилися, коли піднімались питання в проханнях про полегшення виконання зобов'язань та в скаргах на зловживання адміністрації.

В статтях «Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в.» автор звертає увагу на активні дії міщанства щодо аналізу «складових частин прибуткового бюджету старостинського уряду» та його діяльності при розподілі робіт. Міщани уважно аналізували всі складові прибутків і видатки. Зокрема, вони скаржились на ухилення селян від виконання робіт у зв'язку з роздачею замкових сіл шляхті, яка «дбала про те щоб увільнити своїх селян від датків та роботизн»⁴⁵. Це турбувало міщан тому, що відповідні повинності, заявляли вони, перекладались на їхні плечі.

В цілому статті, які стосувались питань оборони, надто збіднені, фактично без посилянь на першоджерела. В них відсутні узагальнення і висновки. Безумовний інтерес становлять публікації з економічних питань. М.Тищенко опублікував статтю «Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст.». Вона, як засвідчує сам автор, становить лише частину праці про зарубіжну торгівлю України у XVIII ст.

Розвиток торгівлі автор аналізує досить детально. Він розкриває причини послаблення торговельних відносин між Лівобережною Україною і Кримом у XVIII ст., порівняно з попередніми століттями. Це й російсько-турецька війна 1736–39 рр., і система наказів російського уряду щодо регулювання торговельних відносин. Це накази про заборону вивозу з України ряду товарів, фактично найбільш експортоспроможних, накази про вивіз товарів за кордон лише через російські північні порти, заборона вивозити золоті і срібні гроші.

Проте, як пише автор, — «не зважаючи на все це, торгівля Лівобережної України з Кримом не поривалася»⁴⁶. Він досліджує

⁴⁴ Грушевський О. До історії сторожів замках XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 4. — К., 1931. — С. 1.

⁴⁵ Грушевський О. Міщанські підрахунки в ревізіях XVI в. // Історично-географічний збірник. Т. 3. — К., 1929. — С. 5.

⁴⁶ Тищенко М. Нариси історії торгівлі Лівобережної України з Кримом у XVIII ст. // Історично-географічний збірник. Т. 2. — К., 1928. — С. 87.

основні торгові шляхи, торгові центри, розкриває перелік товарів - як експортованих, так і імпортованих, показує еволюцію формування митних зборів і їх роль в торгівлі тощо.

Цікавою в дописі є інформація про початок формування офіційних торгових відносин з зарубіжними країнами. Йдеться, зокрема про торгову угоду між полтавським купецтвом і голландською компанією 1740 р.

В статті того ж автора «Форпости, митниці та карантини на західному пограниччю в зв'язку з зовнішньою торгівлею України в XVIII в.» фактично розписана географія торговельних відносин та детально проаналізовано рух товарів через митниці. В обох статтях присутня солідна джерельна база.

Звертались дослідники і до селянського питання. Так С.Шамрай в статті «Вінницьке селянство 1840 р.» пише про селянські заворушення, викликані нестерпними умовами життя і праці селянства. З допису О.О.Грушевської «З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині» ми дізнаємося про практику продажу смоленськими поміщиками своїх кріпаків на Гетьманщині, куди вони приїздили за дешевим хлібом⁴⁷.

Не поминули в збірниках і робітниче питання. В статті П.Нечипоренка «Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» йдеться фактично не про найману робочу силу, а про відбування «державно-громадської повинності», яка була примусовою. Автор досліджує умови праці на будівництві в Батурині і Глухові, яке було розпочате за царським указом здобутим «прошенієм малоросійських депутатів 1748 г.»⁴⁸.

Написана на архівних матеріалах стаття містить детальне висвітлення організації праці на будівництві, умов життя і праці робітників, оплати праці. Автор виходить на певні узагальнення, чого бракує в багатьох статтях. Він пише, що XVIII в. на Україні — це доба запровадження кріпацької системи, «і таке з'явище, як масова мобілізація вільної людності, тільки всебічно сприяло запровадженню цієї кріпацької системи, проторювало для неї шлях»⁴⁹.

В статті М.Тищенка «Суконна фабрика київського «Приказа общественного призрения» досліджено питання організації суконних фабрик за ініціативою російського уряду у зв'язку із зростанням потреб на сукно для російської армії. Йдеться про кінець XVIII – початок XIX ст.

⁴⁷ Грушевська Ол. З історії кріпацтва в XVIII в. на Гетьманщині // Історично-географічний збірник. Том. 1. — К., 1927. — С. 121.

⁴⁸ Нечипоренко П. Умови робітничої праці на Батуринських та Глухівських «національних строєнях» // Історично-географічний збірник. Т. 1. — К., 1927. — С. 121.

⁴⁹ Там само. — С. 134.

Значний інтерес становить стаття С.Шамрая «До історії Київської сотні Київського полку», за яку вперто боролися і Росія і Польща.

В цілому слід зазначити, що наукові дослідження в рамках комісії не носили системного характеру. Не доводиться говорити про планування наукової роботи. Матеріали збірників складались або з частин вже готових наукових розробок, або частіше з переказів, тлумачень документів як, наприклад Рум'янцевського опису, гетьманських універсалів тощо.

Статті, як правило, насичені значним фактичним матеріалом без належного аналізу, узагальнень і висновків. Разом з тим, незважаючи на поверховість ряду статей, збірники комісії є значним джерелом історичних фактів як основи емпіричних знань. Крім того, досліджуючи творчий доробок науковців комісії, не слід забувати, що їм доводилось працювати в край важких умовах: практично при відсутності штатних працівників комісії, обмеженому фінансуванні і при цьому при постійній прискіпливій «увазі» і політичному тиску з боку державних і партійних органів.

Комісія залишила значний науковий доробок — як оприлюднений, так і той, що зберігається в архівах у рукописному вигляді. Наукові й методичні розробки комісії, дискусійні матеріали стали не лише фактичним джерелом для досліджень, вони безумовно заклали основи історично-географічних досліджень ХХ ст.